

ұштастыру қажет екенін нақты айтты: Білім - ақыл-ойды дамытудың құралы; Тәрбие - мінез-құлық пен адами қасиеттерді қалыптастырудың жолы; Адалдық - ұлтқа, елге қызмет етудің негізі.

Президент Қ.Тоқаев та осы ұстанымды жалғастыра отырып, жаңа дәуірдің азаматы - білімді әрі тәрбиелі, әділетті және адал болуы қажет екенін атап өтеді. Оның сөздерінде: «Адал еңбек пен білім арқылы ғана Қазақстанды өркендетуге болады», - деп, жастарды тек білім алуға емес, адал, жауапкершілікті азамат болуға шақырады. Міржақып Дулатұлы мен Қасым-Жомарт Тоқаевтың ойларының түйіні - білім мен тәрбиені ұштастыру арқылы ғана шынайы, адал қоғам құруға болады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Адал азамат» тұжырымдамасы - сол мұратты жаңа заманға лайық дамытудың жалғасы. Алаш ұстанған адалдық қазақ рухының алтын өзегі. Президент көтерген «Адал азамат» идеясы сол өзектің бүгінгі жаңғырығы. Екеуі бірігіп тәрбиесі терең, рухы мықты, әділдік пен адалдықты ту еткен, жаңа қазақстандық ұрпақтың қалыптасуына жол ашады.

Тәуелсіз Қазақстан азаматтық қоғамның дамуына, әділдік пен ашықтыққа, адам құқықтарын қорғауға ерекше мән беріп келеді. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы - Алаш зиялылары армандаған демократиялық басқару жүйесінің заманауи көрінісі. Мемлекеттік қызметтің кәсібилігі мен адалдығы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің дамуы да Алаштың «таза қоғам» жөніндегі ойларымен тікелей сабақтас.

Сонымен бірге Алаш ардақтылары ұсынған білім мен ғылымды дамыту, тіл мен мәдениетті сақтау, ұлттық экономиканы қалыптастыру идеялары да қазіргі стратегиялық құжаттарда көрініс табууда. «Қазақстан - 2050» стратегиясы, «Ұлттық бірегейлік», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары - ұлттық даму мен заманауи өркениет талаптарының тоғысқан тұсы.

Демек, адал азамат концепциясы - тарихи тәжірибеден бастау алып, бүгінгі мемлекеттік идеологияға айналған құндылық. Алаш мұрасы мен қазіргі Қазақстан бағытының үйлесімі ұлттың тұтастығы мен өркендеуінің кепілі. Өйткені ел болашағы ең алдымен өзінің адал, парасатты, білімді, жауапты азаматтарына сүйенеді. Ұлтты алға бастырудың ең сенімді жолы әрбір тұлғаның мемлекет алдындағы адалдығы мен қоғам алдындағы жауапкершілігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенбекова Н.А., Смағұлова Г.М., Шотбақова Л.К. Әлихан Бөкейхан - ұлт мақтанышы: монография // - Қарағанды: Гласир, 2016. - 196 б.
2. Өңірді дамыту мүмкіндіктері таразыланды / Орталық Қазақстан. 6 қазан, 2022 жыл №111 (23414). - 2 б.
3. Тұрысбек Р. Ахмет Байтұрсынұлының көсем сөздері // Ұлағат. - 2011. - № 2. - 3-15 б.
4. Тоқаев Қ-Ж. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам // EGEMEN QAZAQSTAN (Егемен Қазақстан). - 2022. - № 167 (2 қыркүйек). - Б. 1, 2 - 4.
5. Аймауытов Ж. Қазақтың өзгеше мінездері // Парасат. - 1997. - №8.- 96 б.
6. Жұмағұл С. Міржақып нақылдары // Қазақ әдебиеті. - 2021. - № 1(15 қаңтар). - 11-13 б.

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ БИЛІК ИНСТИТУТЫНЫҢ ЖОЙЫЛУЫ МӘСЕЛЕСІ

Ералы Б.Қ.

Ғылыми жетекшісі: *Өскембаев Қ.С.*

Астана Халықаралық университеті

eralievb42@gmail.com

Астана қ.

Қазақ хандығының дәстүрлі басқару жүйесінде Керейден бастап Тәуке ханға дейінгі аралықта бір ханның билік етуі заңдылық болатын. Тәуке хан қайтыс болған соң Қазақ хандығында билікке талас күшейді. Әр жүздің өзінің дербес хандары пайда болды. Бұл уақытты «Келте хандар» дәуірі деп те атауға болады. Ұлы жүзде: Жолбарыс, Орта жүзде: Сәмеке Болат Күшік, Кіші жүзде: Әбілқайыр. Қазақ хандығы 1465-1847 жылдар аралығында өмір сүрді деп айтуға болады. Жалпы Қазақ хандығының тарихын екіге бөліп қарастырамыз: Біртұтас қазақ хандығы: 1465-1715/1718 жылдар аралығы, Керей мен Жәнібектен бастап - Тәуке ханға дейін аралық. Ал ыдырау қазақ хандығында 1715/1718-1847 Жолбарыс, Сәмеке, Әбілқайырдан бастап - Кенесарыға дейін дейінгі аралықты қамтиды. Алғашқы кезеңдегі ұлы хан мәртебесі қазақ билеушілерінің халықаралық байланыстарын бақылауға және

біріздендіруге мүмкіндік берген болатын. Ол мемлекеттің символы болды және ресми түрде сұлтандар мен старшындар кеңесін шақырып, оларға төрағалық етті. Осындай мүмкіндіктерді қолда ұстау үшін Ұлы ханның орнына таласу қазақ ақсүйектерінің арасында өзара талас-тартысты тудырды. «Хан» лауазымы жойылған соң Шыңғыс ұрпақтары «аға сұлтан» атануға барын салды. Ұлы далаға жаңа әкімшілік жүйе енгізу мақсатында Ресей билеушілері ойлап тапқан бұл итаршы әрекет билеуші әулеттер арасында да, тіпті әулеттің өз ішінде де алауыздықты үдетті. Сонымен қатар, аға сұлтандардың арасында «қарадан шыққандар» да пайда болды. Көп ұзамай хандық жойылып, төре тұқымы арасында наразылық күшейді. Оны Абылай ұлдарының бірі Қасым сұлтанның отбасы мүшелерінің әрекетінен айқын көруге болады. Оларға басқалар да қосылды, бірақ ауызбіршілік пен ортақ мақсат болмады. Оның үстіне қазақтар мен Ресей күштері тең емес еді. Соған қарамастан, қазақтардың азаттық үшін, дәстүрлі билік шайқасы, салыстырмалы түрде, 1824 жылдан бастап жүз жылдықтың соңына дейін - Ресей империясының Орта Азия хандықтарын жаулап алу кезеңіне дейін жалғасты [1, 10 б.].

Қазақ хандарын, ең болмағанда, Хан кеңесіне төрағалық ету; сыртқы саясаттағы өзекті мәселелерді талқылау; бәтуаластыққа қол жеткізу қатарлы мәселелерде Ұлы ханның болуы қажеттігі туралы ой біріктірді. Ұлы хан - текті, ақсүйек тұқымы, беделді болуы тиіс. Егер оның тектілігі айқын болмаса, мысалы, Әбілқайыр хан сияқты (1748 жылы қайтыс болған), онда кем дегенде, хандықтың қауіпсіздігіне үлес қосып, ірі әскери шайқастарда, көрші мемлекеттермен дипломатиялық келіссөздерде ерекшеленуі арқылы бедел жинауы керек еді. Орыс әкімшілігі аппаратында болған И. Неплюев хандар арасындағы «Ұлы хандыққа» ұмтылу туралы өз көзқарасын былай білдіреді: «Қырғыз (қазақ - авт.) халқында ұлы хан болу тек пайдалы ғана емес, сонымен қатар зиянды да болуы мүмкін». Бір қызығы Қазақ хандығының 200 жылдық тарихында Ресей өз шекаралық аумағының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өзара қырқысқан қазақ билеушілерін татуластыруға тырысқан кездері де болды. Цин империясы қазақ хандарының барлық қайшылықтарын ескере отырып, тұтастай алғанда, билеушілердің шектеулі тобымен - өздері мойындаған бір ғана ханмен іс жүргізуді қалады. Бұл ханның көзі тірісінде олар басқа сұлтандардың хан тағына таласын ресми түрде қабылдамады. Мысалы, Абылайды хан ретінде танып, Әбілмәмбеттің ұлы Болаттың хандық дәрежесін мойындамай және бекітуге қатысты өтініштерін қабылдамады. Әбілфейіз сұлтанға князь деген мағынаны беретін «ван» атағы берілді. Бұл атақ өте жоғары болды, бірақ «хан» лауазымына жетпеді, дәрежесі жағынан төмен еді [2, 115 б.].

Император Цяньлун Абылай өлген соң оның ұлы Уәли сұлтанның таққа отыруын қолдап, қалған барлық үміткерден бас тартқаны белгілі. Соған қарамастан Цин Үкіметі тынышсыз Шыңжаң шекарасындағы өзге шонжарлармен байланысты үзуге асықпады. Ал Цин билігі басқалардың «хан» болуынан бас тартуын Уәли сұлтанның «өтінішті» бірінші беруімен, сол себепті де император өз жарлығы арқылы Абылай ханның тұңғышына «хан» атағын «бекіткенімен» түсіндірді. Бір сөзбен айтқанда, техникалық сылтау айтты. Хан болу - билеушілердің жеке амбициясына сай келді, бірақ «хан» атағы ханның билік ететін тәуелсіз хандығының болуын талап етеді. Бұл - қазақ мемлекеттілігін сақтап қалудың объективті жағы еді. Ғұбайдолла Цин императоры ұсынған «Хан» дәрежесінен бас тарту хатына жеке мөрін негебаспағанын нақты білмейміз. Бәлкім ол кезде қолында болмады ма, әлде мөр жасатып үлгермеді ме, әлде әдейі баспады ма, ол жағы әзірге жұмбақ. Әдетте, мұндай құжаттарға мөр басылғаны туралы деректер жазылады. (Автордың ескертпесі: Айтпақшы, бұл құжат сол кездегі аудармасымен берілген, ал түпнұсқасы Қазақстан Республикасының ОМА-де сақталған. 1989 жылы осы құжат толық аударылған күннен бастап Қазақстан тарихы бойынша бірде-бір маман түпнұсқаға қызығушылық танытпады. Оны тіпті араб графикасынан кириллицаға көшірмеді. Түпнұсқа ма, жоқ па дегенді тексерген де жоқ. Бір қызығы бүгінде ешкім «татар» тіліндегі құжаттардың түпнұсқасымен жүйелі айналыспайды (авт.) [2, 119 б.].

1822-1824 жылдардағы реформалар. 1824 жылы Ұлы даладағы реформалардан кейін сұлтандық жоғарғы таптың құқықтары мен міндеттері Ресей империясының заңдары ретінде қарастырылып, Орынбор шекара комиссиясының ресми құжатында тұжырымдалды. Бұл шамамен 1730-1840 жылдар аралығындағы Ресейдегі «адалдық институтының» даму эволюциясын көрсетеді. Құжат **8 тармақтан** тұрады:

Бірінші тармақ - төре тұқымы болсын, қарапайым азамат болсын түтін (шаңырақ) басы 1 рубль 50 тиын күміс ақша төлейтін «Түтін салығы». Ол үшін әрбір болыс, әрбір округ нақты түтін (шаңырақ) санын анықтауы қажет болды. Бірақ ол кезде бұған Орынбордың да, Омбы әкімшілігінің де құзыреті жетпеді. Ресей әкімшілігінің өзінде Орынбор мен оларға бағынышты Сібір қазақтарына қатысты көптеген түсініспеушілік болды. Кенесары көтерілісінің басты себептерінің бірі де осы түтін салығын төлеуден үзілді-кесілді бас тарту болатын. Бұл қаржының ішінде орданы басқарудың кеңсе жұмысына,

басшылардың марапаты мен жалақысына жұмсалғаны болды. *Екінші тармақ* - төрелердің өз пайдасы үшін зекет жинауына тыйым салынды. Яғни малдың белгілі бір мөлшерінен алынатын жылқы, қой т.б. секілді заттай салық. Кенесары мұндай жинақты сұлтан мен ханның қасиетті құқығы деп есептеді. Көшпелілер дәстүр бойынша өз малының санына қарай салық төлейтін. Кенесары қол астындағылар мен жауларынан ең алдымен зекетті малмен, ал егіншілерден егіннің 1/10 бөлігі көлемінде ұшыр жинады. Яғни мал шаруашылығы мен егін шаруашылығынан табиғи өнім күйінде салық жинауды қолға алды. Көшпелі қоғамға тауар-ақша қатынасы әлі тереңдей ене қоймағандықтан, ханның алым-салығы түсініспеушілік пен наразылыққа ұшырады. Бұл наразылық ірі малшылардың да, қарапайым көшпелілердің де мүддесін біріктірді. *Үшінші және жетінші тармақтар* - қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты. Алайда Кенесары қылмыстық істерге саяси астар беріп, сол арқылы олардың патша үкіметі алдындағы салмағын едәуір арттыра түсті. Қылмыстық жауапкершілікке көбінде жазықсыздар тартылды. Бұл тараулар далада тек тыныштықты қалпына келтірмей, рутайпалар арасындағы және сұлтандардың онсыз да қызғаныш пен күдікке толы қарым-қатынасын шиеленістіре түсті. Орыс шекара әскерлерінің «Әскери іздестірулері» көбінесе әділетсіз болды. Үкімет олардың шығынын қазақтардан тәркілеген мал-мүлік есебінен жабуды ұйғарды. «Әскери іздестіру» шығынын бұлай өтеу өрескел қиянат саналып, халықты патша үкіметіне қарсы күреске итермеледі. Тінту кезінде қазақ балаларын ұрлап әкетіп, басқа елдерге құлдыққа сатқандар да болды. *Төртінші тармақ* - Шекара комиссиясы сот ісін жүргізу тәртібін бекітті. Бұл заң негізінен көшпеліқоғамда билер институтын жойып, хан-сұлтандардың сот істерінде жоғарғы төрелік ету құқығына нұқсан келтірді. Дәстүрлі биліктің тағы бір тармағы жоғарғы феодалдық топтың қолынан алынды. *Бесінші тармақ* - қашқын орыстар мен қалмақтарды, татарлар мен башқұрттарды қатаң жазалады. Осы халықтардың барлық өкілі үнемі Кенесары лагерінде болды. Қашқындар да, қашпақ болған тұтқындар да күшпен ұсталды. Олардың арасындағы іс жүргізуші татар молдалар, қолөнершілермен қару ұсталары айрықша бағаланды. Орысша айтқанда, Кенесары «татарларды» түрмеден босатуға ұмтылды. Кейде кейбірін туысым деп (мысалы, ол Арынғазыны туған інісіндей көрді) атады. Орынбор мен Омбы арасында тұтқынға түскен орыстар немесе орыс тұтқынына түскен қазақтар туралы хат алмасулар екі жақтың қарым-қатынас тарихында алмасхан бүкіл хаттың маңызды бөлігін иеленді. *Алтыншы тармақ* - сыртқы байланыстарға қатысты болды. Қазақ феодалдарының құқығын шектеп, Орта Азия мен Қытай шекарасының аумағы бекітілгеннен кейін де үнемі бұзылатын бұл тармақтың мәтінін толық беру маңызды: «Орыс монархына адалдығыңызды сақтай отырып, Ресей өзіне жау санайтын адамдар мен және үкіметтермен осы ант негізінде барлық қарым-қатынасты тоқтатуыңыз керек. Сондықтан көрші елдермен жасырын қарым-қатынас жасамайсыз. Егер ондайқажеттілік туындаған жағдайда сіз тек Шекара комиссиясының келісімімен ғана байланыс орната аласыз». *Сегізінші тармақ* - өз-өзіне хан атағын беруге тыйым салынған: «Сізге де, Сұлтан мырза, Сіздің туыстарыңызға да, жақтастарыңызға да, ордалықтардың ешқайсысына да үкіметтен сыйланбаған немесе одан тағайындау туралы ешқандай мәлімдеме берілмеген атақ-дәрежені иемденуге және өз-өзін атауға, сондай-ақ жоғары мәртебелінің мейірімімен марапат ретінде берілмеген киімдерді киіп, белгілерді тағуға рұқсат етілмейді» [3.1, 214 б.].

Қазақ жерінде дәстүрлі билік институттарының жойылуының нәтижесінде Хандық билік жойылды. I Александр патша 1822-1824 жылдардағы реформаларды бекітті. «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарғыны» генерал-губернатор М.М.Сперанский мен бұрынғы декабрист Г.С.Батеньков дайындады. 1822 жылғы 22 маусымдағы патша жарлығы бойынша Аға сұлтанды тек сұлтандардың өздері, ал оның екі заседателін билер мен старшындар ғана сайлайтын. Бұл Шыңғыс ұрпақтарының ең соңғы артықшылығы еді. Әр округте аға сұлтан басқаратын Округтік приказ (мекеме) құрылды. Оның құрамына Омбы облыстық басқарма бастығы тағайындайтын ресейлік екі заседатель және сайланып қойылатын екі «құрметті қазақ» қатысуға тиісті болды. Ішкі күзет Сібір казактарынан іріктелді. 32 жылдан кейін Ресей императоры I Николайдың реформасы бойынша Аға сұлтан қызметіне сұлтандар ғана емес, кез-келген адамға саулануға рұқсат берілді. Бұл Шыңғыс ұрпақтарының соңғы артықшылығының жойылуына әкеліп соқтырды. 1822 жылы Орынбор өлкесінің губернаторы П.К. Эссен Ресей астанасына «Орынбор қырғыздары жөніндегі Жарғының» жобасын жөнелтті. Бұл кезде Кіші жүзде Шерғазы хан еді. Шерғазы хан Орынборға шақыртылып алынды. Орынбор қырғыздары туралы жарғыны Орынбор өлкесінің губернаторы П.К. Эссен дайындады. Жарғы бойынша әр үйге салынатын түтін салығының мөлшері 1,5 күміс ақшаға тең болды [4, 68 б].

Аталған реформаның теріс жақтарын талдасақ, болыс сайлауы орыс шенеуніктерінің ықыласын сатып алу сияқты жиіркенішті құбылысқа айналып кетті. Аға сұлтан қызметіне қарапайым халықты сайлануға рұқсат берген кезде төрелер мен рубасылар арасында араздастық күшейді. Қазақ жерінде,

оның ішінде Орта жүзде сайлау кезінде жаппай жемқорлық орын алып, қазақтардың арасында бір-біріне деген наразылықтар күшейді. Қазақтардың көші-қон шеңбері тарылды [3.3 , 231 б].

Мақала соңында, 1822-1824 жылғы жарғылардың оң нәтижесіне де тоқталайық. Кіші жүзде басқарушы сұлтандар жанынан шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын іске асыратын қазақ-фельдшері тағайындалды. 1822 жылғы жарғы бойынша округ тұрғындарының балаларын Ресейдің ішкі аумағындағы губернияларға оқуға жіберуге құқық берілді. Бірақ қазақтар балаларының орыстанып кетуі мен шоқынып кетуіне алаңдаушылық білдірді. Орта жүзде әр округте 2 емші жұмыс істей бастады. Тұрақты түрде жұмыс жасайтын ауруханалар пайда болды. Шешек ауруына қарсы егу жұмыстары да көрініс тапты.

Қорыта келе, Ресей империясының XIX ғасырдың 30-жылдары қазақ даласына ішкерілей енуіне байланысты орын алған тарихи процесстер бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды. Қазақ жүздерінің билеушілері Ресей империясының билігін мойындауы мен дербестігінен айырылуы ұзақ уақытқа созылды әрі күрделі кезеңдерді камтиды. XVIII ғасырдың 90-жылдары бастамасы болған «Игельстром реформасының» сәтсіздігі басқару жүйесін өзгерту процесі аз уақытқа тоқтап қалды. Орынбор және Сібір әкімшілігінің хандық басқару жүйесін өзгерту бойынша дайындаған жарғылары Кіші жүздегі хандық билікті жойып, хандардың қызметін шектеп, олардың орнына жалпыресейлік басқарудың жаңа формасын енгізді. Өлкеде пайда болған жергілікті басқарудың органы - болыстық басқару жүйесі енді тек тікелей Ресей патшасының тағайындауымен жүзеге асырылып отырды. Осылайша XIX ғасырдың 20-жылдары кіші және орта жүзді басқару рулық бөлікке негізделді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства как объект реформ: опыт Российской империи по управлению окраиной. - М., 2018. - 9 б.
2. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Монография. - Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. - 476 с.
3. Зиманов С. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевского ханство. 2009. 214-231 б.
4. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 гг. XIX века. -Алма-Ата, 1992.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Әлім А.Ж., Туkenова Н.К.

Ғылыми жетекшісі: Ғ.Ғ.М., аға оқытушы Тулегенова. А.Ж.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
tukenova.nazerke@mail.ru
Қарағанды қ.

XXI ғасырда білім беру жүйесінің дамуының басты бағыттарының бірі инклюзивті білім беруді енгізу. Инклюзивті білім беру - бұл ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қалыпты дамыған құрдастарымен бірге оқыту процесі. Бұл көптеген дамыған елдерде жемісті нәтиже беріп, балалардың толыққанды дамуына және қоғамға, ортаға бейімделуіне ықпал етуде.

Осы орайда әлемдік білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі - барлық балаларға, олардың дамуындағы ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім алу мүмкіндігін беру болып табылады. Бұл міндет Біріккен Ұлттар Ұйымының «Барлығына білім беру» бағдарламасы [1] және Саламанка декларациясы [2] сияқты халықаралық құжаттарда айқын көрсетілген.

Инклюзивті білім берудің маңыздылығы келесі аспектілерде көрінеді: адам құқықтарын сақтау, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету, балалардың жеке әлеуетін толық іске асыру, қоғамда толеранттылық пен өзара құрметті қалыптастыру. Оның негізгі қағидалары:

1. Адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне байланысты емес. Әр адам өзінше ерекше!
2. Барлық адам ойлауға және сезінуге қабілетті.
3. Әр адам тыңдалуға және сөйлесуге қабілетті.
4. Шынайы тәрбие тек нақты қатынастар жағдайында жүзеге асырыла алады: барлық адамдар бір-біріне, барлық адамдар құрдастары мен тәлімгерлердің қолдауына және достығына мұқтаж.
5. Әртүрлілік адам өмірінің барлық жақтарын күшейтеді [3, 9 б.].